

еретики. – М.: Вече, 2005. – 400 с.; 27. Осокин Н. А. История альбигойцев и их времени: В 2-х т. – М.: АСТ, 2003. – Т. 1, 2. – 896 с.; 28. Очерки истории Франции с древнейших времен до окончания Первой мировой войны / Под ред. А. Д. Люблинской и др. – Л.: УЧПЕДГИЗ, 1957. – 373 с.; 29. Пти-Дютайи Ш. Феодалная монархия в Англии и Франции X-XIII веков. – СПб.: Евразия, 2002. – 446 с.; 30. Сидорова Н. А. Народные еретические движения во Франции в XI и XII веках // Средние века, 1953. – Вып. 4 – С. 75-102; 31. Хегглунд Б. История теологии / Пер. с швед. В. Володин – СПб.: Светоч, 2001. – 370 с.

УДК: [94(470.24):271.2-7],10/12”

Ілля ТИМЧУК

ЦЕРКОВНА ОРГАНІЗАЦІЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА В XI-XIII ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

У публікації на основі опрацювання значного масиву літератури здійснений історіографічний нарис вивчення церковної організації Великого Новгороду у XI-XIII ст. у т.зв. «дореволюційній», радянській та сучасній російській історичній науці. Розкриті специфічні риси вивчення церковного життя Новгородської республіки у кожній із вказаних наукових шкіл. Розглянуто зв'язок церковних організацій, установ та окремих визначних діячів із політикою новгородських князів та боярства. Обґрунтована потреба у вивченні згаданого комплексу питань українськими вченими.

Ключові слова: церковна організація, Великий Новгород, історіографія, історична наука, джерело, церква, монастир, статут/типікон, богослужіння, архімандрит, архімандритія, ігумен, священник, чернець, чернецтво.

Ілля ТИМЧУК

ЦЕРКОВНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ВЕЛИКОГО НОВГОРОДА В XI-XIII вв.: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

В публикации на основе анализа значительного массива литературы осуществлен историографический очерк изучения церковной организации Великого Новгорода в XI-XIII вв. в т.н. «дореволюционной», советской и современной российской исторической науке. Раскрыты специфические черты изучения церковной

жизни Новгородской республики в каждой из указанных научных школ. Рассмотрена связь церковных организаций, учреждений и отдельных выдающихся деятелей с политикой новгородских князей и боярства. Обоснована необходимость в изучении упомянутого комплекса вопросов украинскими учеными.

Ключевые слова: церковная организация, Великий Новгород, историография, историческая наука, источник, церковь, монастырь, устав/типикон, богослужение, архимандрит, архимандрития, игумен, священник, монах, монашество.

Ілля ТИМЧУК

ECCLESIASTICAL ORGANIZATION OF NOVGOROD THE GREAT IN THE XI-XIII centuries .: HISTORIOGRAPHY ASPECT

History of Novgorod represents one of the most original first pages of the Kievan Rus - Ukraine, after the destruction of its unity and the Mongol invasion - the northern lands of the Eastern Slavs. Only in the fifteenth century Novgorod was finally deprived of its state separately and forcibly incorporated into the Muscovite despotism.

The political system, religious and philosophical thought, social issues, business life and the life of the middle class, domestic and foreign policy, trade, finance, diplomacy, writing, literature, architecture, music, fine and applied arts, and religious life of Novgorod form wide range of problems which are devoted to the study of hundreds of books and articles Soviet, Russian and foreign authors. At the same time Ukrainian historical science research Novgorod church organization is only fragmentary and incomplete and carried out primarily within the works on the history of religious life of Kievan Rus in general.

The study of church organization Novgorod in history dates back to the period of tsarist Russia. Relevant work can be distributed to research «hierarchs historians» and secular. Then for the first time an analysis of the sources of Christian life ancient society, particularly Typicon (charter). In historical science were established concept «Novgorod Archimandrite». Meanwhile life picture religious leaders Novgorod represented largely isolated from the «secular» part of ancient society.

For emigre Russian historical science in the study of church organization Novgorod characterized by attempts to understand the Old holiness, to see its historical sources indicate the extent of its impact on society Novgorod Republic.

Soviet historiography has paid significant attention to the study of society Novgorod but under the influence of the ruling Soviet atheist ideology strongly rejected the important role of the church in Novgorod cementing statehood and society. Some Soviet scholars even argued about great pagan beliefs to influence the lifestyles of Novgorod. The process of studying the church life in the Novgorod republic in Soviet science can be divided into two conditional periods: 1930-1960-ies. And 1970-1980-ies. the latter is much more productive (start studying the life and traditions of the monasteries, assessment of relations between the state and churches and church estates, church sources analysis, review of contemporary religious works, archaeological research). Unfortunately, a full study of church organization Novgorod in Soviet historiography was not possible without the domination of the so-called «class approach».

In the current study noted that Novgorod society should primarily be seen as the cradle of democracy in Russian. As in the period up to 1917, at the present stage of Russian historiography issues of church organization Novgorod presented as church and secular studies. On the revival of interest in monastic history today suggests many special edition monographs, collections of articles and case conferences. Conducted a thorough exploration of sources monastic charters regulating ecclesiastical organization Novgorod. In historical studies indicate that specific feature of the Novgorod Republic is to create the means of monasteries princes and boyars. A significant place in the works of contemporary Russian scientists naturally takes value of church and state power in the life of Novgorod. It is noted that the leading abbots of monasteries in Novgorod pre-Mongol period elected by the whole community. Continuing the historical discourse archimandrites Novgorod, modern researchers have concluded that there igumen in Yuriev Monastery gave ownership of the title «Archimandrite of Novgorod» and the election of elected clergy archimandrites gave new status as «St. George's hegumen».

Thus, the bulk of historical research on church organization Novgorod can be divided into three parts: Historiography of Tsarist, Soviet and modern Russian historiography. Admittedly, it is the period after 1991, the scientific coverage of church life Novgorod principality was more fully realized.

Unfortunately modern Ukrainian historiography regarding Novgorod church life is, we can say at an early stage of development. Meanwhile, for our country and national historical science obviously be important that the Novgorod Republic Ukraine as a modern democratic system is an example of all state associations of Eastern peoples. Accordingly this effect on the basis of cooperation between the state and church institutions. With the shift of the Russian Orthodox Church from Novgorod to Moscow in the religious life of the ancestors of modern Russians tolerance for a long time has given way to harsh intolerance and political expansionism took «adopted» the Orthodox faith.

Keywords: church organization, Great Novgorod, historiography, historical science, source, church, monastery, ustav/tipikon, divine service, archimandrite, archimandrity, igumen, priest, monk, monkhood.

Історія Великого Новгороду (Новгородської республіки) представляє собою одну з найбільш самобутніх сторінок історії спочатку Київської Русі – України, а після руйнування її єдності й монголо-татарської навали – північних земель східного слов'янства. Лише у XV ст. Новгород остаточно був позбавлений своєї державної окремішності та насильницьким чином інкорпорований до складу московської деспотії.

Політичний устрій Великого Новгороду (феодална республіка) не передбачав сильної князівської влади, чим республіка суттєво відрізнялася від інших регіонів Руської держави (у певні періоди замість князя у Новгороді номінально правив посадник). Новгородські князі обиралися вічем, запрошувалися ззовні й практично не мали тієї повноти влади, як, наприклад, у Києві. Більше того, представникам місцевої міської верхівки, зокрема впливовому новгородському боярству, було невигідно мати сильного князя [24, с. 30].

Державний устрій, релігійно-філософська думка, соціальні проблеми, ділове життя й побут міщан, внутрішня і зовнішня політика, торгівля, фінанси, дипломатія, писемність, література, архітектура, музика, образотворче й декоративно-прикладне мистецтво, а також релігійне життя Великого Новгороду формують широке коло проблем, вивченню яких присвячені сотні книг і статей радянських, російських і західних авторів. Водночас в українській історичній науці дослідження церковної організації Великого Новгороду є лише фрагментарним і неповним і здійснюється насамперед у рамках праць з історії релігійного життя Київської Русі у цілому.

Незважаючи на ґрунтовний, зібраний більше ніж за два сторіччя науковий фонд, інтерес до проблем історії, культури й релігійного життя Стародавнього Новгороду досі не вичерпаний. Імовірно, що коли-небудь буде написана багатотомна історія Новгороду і не лише з пануючих у сучасній російській історіографії москвоцентристських позицій (коли Новгород розглядався насамперед як «місто-заколотник»). Але поки що розосереджені по окремих виданнях дослідження й публікації, маловивчені й неопубліковані документальні джерела ускладнюють вивчення тієї або іншої події, факту, дати чи імені. Крім того, дотепер немає узагальнюючої монографічної праці історіографічного характеру, в якій була б осмислена вся історія наукових досліджень церковної організації Великого Новгороду.

Церковна організація Великого Новгороду домонгольського періоду стала предметом наукового вивчення досить давно. Насамперед це пов'язано із незаперечним фактом – Новгородська республіка поряд із Стародавнім Києвом була провідним центром східнослов'янського православ'я у період до середини XIII ст., коли з військово-політичних причин (цілковите руйнування Києва монголо-татарами) резиденція руського митрополита була перенесена спочатку до Володимира-на-Клязьмі, а потім, у XIV ст. – до Московського князівства.

Провідна роль Великого Новгороду у християнізації великих

територій північного сходу Європи, які згодом лягли в основу сучасної російської держави, виявляється, зокрема, у значному числі православних монастирів на землях республіки. Сучасні російські дослідники, зокрема Є. Харін, стверджують, що на території Новгородської землі напередодні монгольської навали знаходилося до третини усіх давньоруських монастирів [45, с. 112]. Так, станом на XIII ст. їхнє число сягнуло понад 20, причому найбільш відомими серед них були Юр'євський (або Юр'єв, або св. Георгія) (заснований у 1119 р.), Антонієв (будівництво завершено у 1117 р.) і Хутинський (заснований у 1192 р.) монастирі. При цьому в неформальній ієрархії значимості і святості монастирських обителів Києво-Руської держави Юр'єв монастир як резиденція новгородських архієпископів знаходився на другому місці після Києво-Печерського.

Характерним для Великого Новгорода було те, що провідні монастирі (Юр'єв, Пантелеймонів і Спасо-Преображенський) були розташовані на південь від міста (орієнтовно на відстані 3 км та у безпосередній близькості один від одного).

Дореволюційну історіографію релігійного життя Великого Новгорода можна розділити на два напрямки – «школу істориків-ієрархів» (єп. Амвросій (Орнатський), митр. Макарій (Булгаков), архієп. Філарет (Гумілевський), прот. М. Лісіцин [2; 7; 21; 41] та світську історичну науку. Ряд видань XIX – початку XX ст. наразі отримали «нове життя» завдяки репринтним виданням у сучасний період (окремі з них навіть розміщені у мережі Інтернет).

Зокрема, протоієрей М. Лісіцин у своєму історико-археологічному дослідженні «Першопочатковий слов'яно-руський типікон» вказує на те, що з іменем типікону (або статуту – засадничого джерела для релігійного життя та богослужіння у Великому Новгороді та інших східнослов'янських землях), як правило, пов'язується уявлення про книгу, що містить у собі порядок православного християнського богослужіння. Водночас М. Лісіцин переконаний, що типікон виконує і більш широке завдання

– крім вказування укладу православного богослужіння, типікон «...прагне внести... порядок ще й у внутрішнє повсякденне життя православного суспільства. Він визначає, яку їжу християни мають споживати у різні пори року, які й коли здійснювати молитви, скільки при цьому виконувати поклонів і з яким настроєм тощо...» [21, с. 3].

Відрізняючись за методами дослідження, обидва напрямки розглядали такі питання як походження інституту церков і монастирів у Новгороді (П. Казанський [15], І. Соколов [37]), особливості монастирського богослужіння (М. Скабалланович [34], І. Мансветов [22]), душепеклувальна діяльність новгородських церков і монастирів (В. Ключевський [17], А. Алмазов [1], С. Смирнов [35]) тощо.

Певних успіхів російська історіографія періоду до 1917 р. досягла у вивченні побуту священнослужителів, зокрема ченців, Великого Новгорода. У працях митрополита Макарія та Є. Голубинського присутні досить докладні описи побуту й характерів давньоруських ченців [7, с. 101-110; 9, с. 553-790]. Водночас картина життя релігійних діячів Великого Новгорода у цих авторів надто дискретна й представлена у значній мірі ізольованою від «мирської» частини давньоруського соціуму. Разом із тим, давньоруське чернецтво не було замкненою системою й знаходилося у тісному взаємозв'язку із зовнішнім світом, впливаючи на повсякденне життя давньоруського суспільства й саме відчувало його вплив.

У російській історіографії XIX – початку XX ст. вказується, що на землях Великого Новгорода у релігійному житті надзвичайно велику суспільну роль відігравали ігумени. В особливій мірі це стосується Юр'єва монастиря, ігумени якого часто були послами, виконуючи доручення князя, а також новгородської громади. Так, П. Лебединцев стверджує, що у 1133 р. ігумен Ісайя відвідав як посол Київ, після чого повернувся до Новгорода разом із київським митрополитом Михайлом [20, с. 325].

Крім того, у російській історіографії XIX ст. встановилося тлу-

мачення терміна «новгородський архіандрит», яке надовго стало традиційним. В його основі знаходилося загальне уявлення про долю титулу «архіандрит» у грецькій церкві. Виникнувши у V ст., цей титул спочатку привласнювався особливому чиновникові єпископа, котрий наглядав над монастирями його єпархії. Як вважає архіандрит Антоній (Капустін), до моменту християнізації Русі такий чиновник називався «великим сакеларієм», а титул архіандрита набув характеру почесного й надавався главі найважливішого в єпархії монастиря [3].

Саме такий статус мав на Русі титул архіандрита Києво-Печерського монастиря (відомий з 1174 р.), архіандрита Рождественського монастиря у Володимирі-на-Клязьмі (з 1230 р.), архіандрита Богоявленського (пізніше Авраамієва) монастиря у Ростові (з 1261 р.). Спираючись на ці аналогії, дослідники міцно пов'язали титул «новгородського архіандрита» винятково з ігуменством у Юр'єві монастирі. Настоятель цього монастиря один у всьому Новгороді мав ступінь архіандрита, тоді як настоятелі інших монастирів були тільки ігуменами. На переконання К. Нікольського, настоятелі його називалися архіандритами стосовно інших новгородських монастирів навіть у той час, коли у ньому не було архіандритії, заснованої у 1299 р. [26, с. 77]

Це питання слід розглянути більш докладно. До 1299 р. настоятелі Юр'єва монастиря називалися ігуменами стосовно свого монастиря, а стосовно інших новгородських монастирів іменувалися архіандритами, тобто начальниками або головними із числа інших настоятелів. «Щодо походження архіандритії як певної адміністративної одиниці слід відзначити, що архіандрити у давнині вважалися іноді представниками не одного тільки монастиря, але й цілої землі. Таким чином у Великому Новгороді був один тільки архіандрит, який тому носив титул новгородського, а за назвою підвідомчого йому монастиря називався юр'євським ігуменом», – таке тлумачення К. Нікольського [26, с. 78].

Звертаючись до російської емігрантської історичної науки, тобто до праць дослідників, які у значній мірі зберегли тяглість із

історичною традицією т.зв. «дореволюційної» школи (А. Карташев [16], І. Концевич [18], Г. Федотов [40], І. Смолич [36]), слід відзначити, що для неї у ході вивчення церковної організації Великого Новгороду характерні спроби осмислити давньоруську святість, побачити її історичні джерела, позначити ступінь її впливу на соціум Новгородської республіки. Водночас деталізована реконструкція церковного побуту представлена лише у дослідженнях І. Смолича [36]. Водночас вони побудовані в основному із використанням як джерела документального матеріалу не XI-XIII ст., а більш пізнього часу – XVII ст. (так зв. «обіходники»).

Як і представники «дореволюційної» історичної школи, російський емігрантський дослідник А. Карташев вважає, що у домонгольський період архієпископський сан на території всієї Київської Русі одержали лише Новгородські владика. Однак вони лише іменувалися такими, будучи насправді підпорядкованими Київському митрополитові. Першим цього сану був визнаний гідний єпископ Новгородський Ніфонт, що став архієпископом за свою активну громадянську позицію. Хоча це було персональне дарування, спадкоємці святителя Ніфонта незабаром змогли добитися закріплення за Новгородською єпархією рангу архієпископії. Для цієї ж єпархії була характерна, на думку А. Карташева, й інша особливість: серед Новгородських владик були відомими особи, поставлені на кафедру, ймовірно, без постригу в чернецтво [16, с. 50].

Ймовірно під впливом російської емігрантської науки окремі питання церковного життя Великого Новгороду вивчалися зарубіжною історіографією, зокрема у контексті таких питань: вплив східнохристиянського богослов'я на внутрішній світ давньоруських авторів (Г. Подскальський [30]), повсякденність середньовічного монастиря (Л. Мулен [25]), особливості монастирського богослужіння (Р. Тафт [38]).

Наступним етапом вивчення церковної організації Великого Новгороду стала радянська історіографія. Її специфічність по-

лягає у тому, що атеїстична доктрина в СРСР не могла визнати колосальну роль церкви в організації суспільного життя Великого Новгороду. З огляду на вказане, були практично припинені дослідження про церкву в Київській Русі, а самим церковним установам приділялася роль визискувача, що віднімає у селян освоєну землю (І. Будовніц) [5]. Тема церкви й народної релігійності була рішуче перетворена у вивчення народного й антицерковного двовірства, причому окремі вчені висловлювалися про перевагу язичницьких елементів у Новгородській республіці (Б. Рибаків) [33].

У подальшому (1970-1980-ті рр.) в рамках радянської історичної науки відбулося переосмислення відношення до церковного життя Великого Новгороду. Значний внесок у дослідження цього питання вніс Я. Щапов, котрому належать дослідження у сфері ктиторської діяльності князів [49], ролі архімандритії у Новгородській Русі, соціальній ролі монастирів тощо. Розвиток текстології й спеціальних історичних дисциплін у 1970-х роках позитивно позначився на дослідженнях джерел з історії середньовічного монастиря. Тут слід виділити розбір і публікацію текстів князівських статутів і керманичів книг [49], видання й текстологічні дослідження низки житійних пам'ятників (Л. Дмитрієв [12], Р. Дмитрієва [13] тощо), аналітичний огляд перекладних церковних творів (Д. Буланін [6]) тощо.

Радянські історики приділили значну увагу церковній організації у процесі вивчення Великого Новгороду саме як великого міста Русі. Особливо показовою у цьому сенсі є праця М. Тихомирова «Давньоруські міста» [39]: «Чернецтво у цей першопочатковий період історії російської церкви було тісно пов'язане з містами» [39, с. 174]. Крім того велике значення для вивчення побуту церков і монастирів Великого Новгороду мали археологічні дані.

Актуальним питанням для радянської історіографії було вивчення церковно-монастирського землеволодіння у Новгородській республіці (І. Будовніц [5], І. Фроянов [42-44], Н. Подвігіна

[29], Я. Щапов [48]). Ще одна досить докладно розроблена тема – питання про архімандритії – особливу міську організацію чорного духівництва у Новгороді, що володіла, на думку дослідників, особливим статусом (В. Янін, Я. Щапов). Крім того вивчалися монастирські статuti, що мали поширення у Новгородській республіці (І. Іщенко) [14]. Постійно проводився пошук нових джерел, які могли б привнести істотні зміни у вже усталені висновки щодо розвитку церковних закладів та їхні господарства (В. Коцецький [19], Б. Рібаков [33]).

У монографії Б. Романова «Люди й вдачі Стародавньої Русі» [32] приділяється значна увага реконструкції церковної повсякденності. Водночас зазначений автор майже не досліджував церковно-канонічні джерела, що не дозволило зробити цю картину максимально повною.

Деякі аспекти церковного побуту Новгородського князівства XI-XIII ст. одержали висвітлення у працях І. Фроянова. Так, наприклад, при розгляді ролі князя дослідником були розкриті пережитки язичницьких уявлень, пов'язаних із сакралізацією служителів культу в архаїчних суспільствах [32]. Як доказ вчений активно використовує замальовки з монастирського побуту. Ним також був розглянутий вплив давньослов'янських язичницьких уявлень на християнство й суспільну свідомість Новгородської Русі XI-XIII ст. (при цьому також активно використовуються приклади із церковного побуту) [43].

Повноцінне вивчення церковної організації Великого Новгорода у радянській історіографії було неможливим без розгляду так званого «класового питання». Радянська історіографія формування Новгородської республіки має у своєму розпорядженні наукові роботи, в яких стверджувалася ідея про докласову природу державності у східних слов'ян. Ще наприкінці 1930-х років С. Бахрушин висловив сумнів у феодальній, класовій сутності «Держави Рюриковичів», вважаючи, що ця «державна» стояла «на переломі між родовим ладом і феодальним». С. Бахрушин вважав «Державу Рюриковичів» різновидом варварської державності [11, с. 55-56].

Загалом розвиток історіографії Київської Русі йшов у напрямку її уніфікації за схемою видатного вченого Б. Грекова, який разом зі своїми численними прихильниками обстоював думку про ранній феодалізм і феодальну державу у Великому Новгороді, унаслідок чого думка про Давньоруську державу IX-X ст. як ранньофеодального (або класового) суспільства ствердилася в історичній літературі як єдино правильна й науково обґрунтована. У СРСР формувалася однодумність, обумовлена монопольним положенням концепції Б. Грекова з історії Київської Русі і будь-яке відхилення від неї зустрічалося вороже й оголошувалося відходом від марксизму [29, с. 80].

Актуальною проблемою для радянської історіографії традиційно був соціальний аспект відносин між державною владою та церквою у Великому Новгороді. Так, А. Хорошев вважає, що в Новгороді монастирі самі готували для міста ієрархів (орієнтовно ця практика встановилася з 1157 р.). При цьому Юр'єв монастир у період, коли він став архімандритією (середина XIII ст.) був школою для майбутніх ієрархів. У багатьох випадках єпископи у Новгороді обиралися на загальних зборах за участю місцевого князя й ченців. Це пов'язано з політичною системою Новгорода, більш демократичною, ніж в інших князівствах, і тим більше у Північно-Східній Русі [46, с. 242].

Фундаментальне дослідження І. Фроянова «Заколотний Новгород. Нариси історії державності, соціальної й політичної боротьби кінця IX – початку XIII ст.» (1992 р.) знаходиться на стику радянської та новітньої російської історіографії про церковне життя Великого Новгорода. У цій праці, зокрема, вказується, що показовою є динаміка будівництва церков у Новгороді, де з 989 р. – року його хрещення – до XIV ст. було споруджено всього 90 церков, про які до нас дійшли відомості. По століттях вони розподіляються у такий спосіб: наприкінці X ст. побудовано 2 церкви, в XI столітті – 2, в XII ст. – 69 і в XIII ст. – 17 [44, с. 144].

Різке збільшення числа церков, які були споруджені у Велико-

му Новгороді протягом XII ст., навряд чи може бути випадковим, оскільки саме тоді, а вірніше з кінця 30-х років XII ст., Новгород здобуває довгоочікувану незалежність від київських князів. Із часу падіння влади Києва християнізація Новгородської землі втрачає політичну гостроту, що сприяло її пожвавленню, а це, у свою чергу, знайшло відображення у значному розширенні храмового будівництва.

Також І. Фроянов вказує на те, що історичні спогади про хрещення Новгородської землі самі новгородці часом пов'язували з кінцем XI – початком XII ст. Зокрема новгородський архієпископ Ілля, повчаючи священнослужителів своєї єпархії, стверджував, що «наша земля недавно хрещена». Ілля та його сучасники чули про «перших священників» багато непристойного, а деякі з них і самі бачили їхні грубі, нехристиянські вдачі, прищеплені парафіянам. Дослідник вважає, що архієпископ Ілля мав на увазі покоління новгородського духовництва кінця XI – початку XII ст., яке з великими труднощами «продиралося» крізь нетрі язичництва, «влаштуваючи острівці християнства» у Новгородській землі. На думку І. Фроянова, тривале за часом поширення християнства у новгородському суспільстві пояснюється значною мірою політичними причинами, а не уявним відставанням Великого Новгорода у соціальному розвитку від Південної Русі, як запевняють деякі історики [44, с. 144-145]

Сучасні російські історики наголошують на тому, що середньовічний Новгород завжди привертав увагу багатьох наукових шкіл. Для одних він цінувався як батьківщина російської монархії, а для інших став символом республіканських устремлінь і коліскою вічової демократії.

Вважається, що економічне зростання Новгорода у IX – на початку XII ст. призвело до торжества у ньому відцентрових стосовно Києва тенденцій, до боротьби за політичну незалежність, що у 1136 р. дозволило боярству Новгорода в результаті успішного повстання позбавити князя верховної влади й створити боярську республіку на чолі з посадником, що обирається на віче.

Надалі інститути республіканської влади прогресували, посилюючи з першої половини XII ст. політичну своєрідність Новгородда. [51, с. 11]

На сучасному етапі російська історіографія проблематики церковної організації Великого Новгородда представлена як церковними, так і світськими дослідженнями. Особливо слід відзначити монографію О. Романенко «Життя російського середньовічного монастиря» [31]. Дане дослідження охоплює загалом усі можливі сторони церковного життя Великого Новгородда у період розвинутого середньовіччя. Дослідниця широко задіює історичні джерела, зокрема житійну літературу (житія Єфросіна Псковського, Кирила Белозерського, Ніла Столобенського, Пафнутія Боровського). При цьому О. Романенко в основному використовує навіть не самі монастирські статутути, а готові реконструкції цих статутів з монографій XIX ст. [26]. Для реконструкції богослужіння були задіяні монастирські статутути. Глави, присвячені трапезі, особистим речам, написані на підставі унікального пам'ятника церковної книжності – «Обіходніка» (Око церковне) Кирило-белозерського монастиря [26].

У своїй праці «Історія Російської Церкви з найдавніших часів до встановлення патріаршества» В. Петрушко вказує, що у період першопочаткового встановлення християнства у Київській Русі за часів князя Володимира I язичницький, напівварязький Новгород тривалий час знаходився в опозиції до вже у значній мірі християнізованого Києва. Однак вже під 991 р. Новгородський літопис згадує першого єпископа Новгородда – Іоакіма Корсунянина. Його прізвище очевидно вказує на те, що він разом з Анастасом був направлений Володимиром I на Русь із Херсонеса [28, с. 31]. Водночас паралельно із цим учений наголошує на міцності язичницьких архаїстичних традицій у Новгородді – вказується, що у 1070 р. волхви підняли справжній заколот у місті [28, с. 32].

Водночас специфічною рисою згаданої праці В.Петрушко є приділення відносно незначної уваги історії православної церкви у Новгородській феодальній республіці у період до 1238-1239

рр. (часи монгольської навали) і вельми значної уваги до часів після вторгнення на Русь орд Бату-хана.

Комплексне вивчення монастирського життя на давньоруських землях, у т.ч. у Великому Новгороді, знайшло своє відображення у монографії Є.Харіна «Побут і вдача давньоруського чернецтва XI-XIII ст.» [45], де здійснюється реконструкція життя давньоруського чернецтва XI – першої третини XIII ст. Крім того у монографії здійснений аналіз церковно-канонічних джерел для відновлення подробиць побуту домонгольських монастирів, проведена реконструкція особливостей побутового укладу й способу життя ченця Київської Русі. Також здійснене дослідження форм взаємодії новгородських монастирів із зовнішнім світом.

Дослідник А. Валеров наголошує на церковних витоках Новгородських літописів. Так, вказується, що Новгородський Перший літопис старшого ізводу – Синодальний список – був складений орієнтовно близько 1330 р. і містив у собі з новгородських джерел пізній ізвод літопису, який вівся при церкві св. Іакова і над яким працював у середині XIII ст. знаменитий Тимофій-Паламар. Старший ізвод Новгородського Першого літопису був використаний при складанні Новгородського Першого молодшого ізводу як прямо, так і опосередковано, через новгородський звід 1421 р., що об'єднав у собі в першу чергу володарний літопис на відріжку з 1333 р. до 1422 р. і домашні записи М. Кусова, зроблені на рубежі XIX-XX ст. Крім того дослідником було вказано на складний взаємозв'язок між Новгородським Першим літописом молодшого ізводу й Новгородсько-Софійським ізводом першої половини XV ст. [8, с. 193]

Є. Харін, як і його попередники – раніше згадані представники радянської історіографії, вказує на те, що настоятелі провідних новгородських монастирів у домонгольський період обиралися усією громадою. Так, у 1226 р. «преставися игумен святого Георгия Саватия, архимандрит новгородський. Преже свого преставления Саватия созва владыку Антония и посадника Ивана и все новгородце и запраша брате своей и всех новгородець: «зберете

собе игумена». В інший раз новгородці «даша игуменьство у святого Георгія» священику Арсенію [45, с. 59].

Зокрема, за оцінкою багатьох дослідників історії Новгородської республіки, в т.ч. О. Валерова [8] й В. Яніна [51], у ній практично не було власної князівської династії (запрошені громадою князі змінювали один одного) – тому й монастирі створювалися на кошти не родини князів, а окремих новгородських лідерів (Юр'єв і Пантелеймонів монастирі). Що стосується головного у Великому Новгороді Юр'єва монастиря, то він упродовж всього XII ст. лишався князівським, зокрема про нього опікувалися Мстислав Володимирович і його син Всеволод. Обитель була усипальницею представників князівської родини.

Як вважають автори збірника «Чернецтво й монастирі в Росії XI-XX ст.: Історичні нариси», у період послаблення централізованої князівської влади у Новгороді і Юр'єв, і Пантелеймонів монастирі потрапили під вплив впливової боярської верхівки цього великого міста [24, с. 36].

Існуючий з 1199 р. ще один князівський монастир, створений дружиною Ярослава Володимировича після смерті її двох синів, Ізяслава й Ростислава, також потрапив під вплив новгородського боярства. Це був монастир, присвячений Різдву Пресвятої Богородиці на Михалиці і його першою ігуменею була вдова новгородського посадника Завіда Неревинича.

Серед монастирів, заснованих на кошти новгородського боярства, відзначається, зокрема, Шкіловський, який, згідно з джерелами, був заснований на кошти ченця, однак О. Шкіл був багатим вкладником, що належали до новгородської боярської родини. На його кошти був заснований монастир, відомий згодом по його імені. Поступово й князівські обителі зв'язувалися з колами новгородської знаті.

Вказане, без сумніву, не могло не позначитися позитивним чином на фінансово-економічному житті церковних закладів Великого Новгорода. Так, сучасні російські історики, які є укладачами збірника «Чернецтво й монастирі в Росії XI-XX ст.», вказують, що

Новгородський Юр'єв монастир, як один з найбільш заможних і самостійних господарських організацій республіки у XIII ст., здійснював грошові операції для місцевих бояр з видачі позики під заставу, тобто фактично проводив фінансові кредитні операції. Один з місцевих бояр, Климент, взяв свого часу у монастирі в борг 20 гривень срібла і у своєму заповіті, не маючи нащадків, передав монастирю свої села й гроші, які монастир повинен був одержати з боржників заповідача [24, с. 22].

На думку В. Яніна, своєрідним є інститут архімандритії в Новгороді, що, як і в інших містах Русі, виник у колишньому князівському монастирі наприкінці XII ст. під час ігуменства Саватія (1194-1226). Саме завдяки дослідженням В.Яніна ця організація вивчена досить докладно. У Новгороді архімандрит обирався на віче. Термін його перебування на посаді обмежувався, й ігумени новгородських монастирів змінювали один одного у цьому статусі, при цьому зберігаючи ігуменство у своєму монастирі. Крім того наголошується, що новгородська архімандритія була незалежна й від новгородського архієпископа. [51, с. 126]

Відповідність «новгородської» і «юр'євої» архімандритії, деклароване літописними списками «новгородських архімандритів» (ці списки відкриваються іменем Кіріака, ігумена першої чверті XII ст.), спостерігається упродовж всього періоду XIII-XV ст. Водночас принципова протилежність термінів «новгородський архімандрит» і «ігумен святого Георгія» добре відчувалася новгородським літописцем, який у рамках розповіді про події XIII ст. не користується цими термінами як синонімами; зокрема він не поєднує їх у єдиний термін «архімандрит святого Георгія», що було б природно при повній їхній тотожності [51, с. 126-127].

Крім того В. Янін підсумовує, що «новгородські архімандрити» становили категорію новгородських вічових магістратів (поряд з такими загальновідомими магістратами, як посадники або тисяцькі), а Юр'єв монастир був їхньою резиденцією. Іншими словами, не ігуменство в Юр'єву монастирі надавало право на володіння титулом «новгородський архімандрит», а обрання

в архімандрити надавало обраному священнослужителю новий статус у вигляді «юр'євого ігуменства».

Зробивши такий висновок, В. Янін порушує питання про природу посади «новгородського архімандрита», про ту систему, на яку ця посада спиралася і яку вона вінчала. Окремі аспекти цієї проблеми можуть бути пояснені порівняно легко. Так, безсумнівно, в основі особливого статусу Юр'єва монастиря лежать відносини ктитинства. Приклади незалежності окремих монастирів від місцевих архієреїв відомі, і в більшості випадків ця незалежність обумовлена початковим підпорядкуванням монастиря його ктитору.

Як вважає В. Янін, Юр'єв спочатку був князівським монастирем і, отже, у процесі розвитку боярської республіки право юрисдикції над ним мало бути перейти до міста. Вічова виборність «новгородського архімандрита» є свідченням незалежності від новгородського архієпископа й цієї посади, і самого Юр'єва монастиря. Однак якщо прийняти зауваження багатьох дослідників про те, що термін «новгородський архімандрит» виражає відношення до цієї посади й інших новгородських монастирів, то, ставлячи архімандрита на чолі новгородських ігуменів, тим самим слід визнати існування незалежної від архієпископа організації новгородського чорного духівництва [51, с. 126-127].

На першому етапі формування новгородської монастирської системи, коли монастирів було мало і вони ще не зміцнили матеріально, архімандритія, очевидно, відіграла не дуже помітну роль. Однак приблизно з рубежу XIII-XIV ст. обстановка вирішальним чином змінюється. Протягом XIV – початку XV ст. спостерігається процес різкого збільшення числа новгородських монастирів, переважна більшість яких виникає на основі боярського ктитинства [51, с. 127]

Крім того, розглядаючи взаємодію між Новгородом і Псковом у контексті церковних відносин, В.Янін викладає досить оригінальну точку зору на новгородсько-псковські взаємини. Висловивши думку, що у 1137 р. Псков остаточно звільнився від влади

Новгорода, автор навів цілий ряд доказів на користь думки про те, що незалежність Пскова у наступний час продовжувала зміцнюватися. Основний висновок В. Яніна зводиться до того, що протягом XII – першої половини XIV ст. Псков не виявляє навіть найменших ознак політичної залежності від Новгороду [51, с. 165].

Існуючі конфлікти між Новгородом і Псковом на релігійному ґрунті відомий дослідник церковно-політичної історії Новгороду А. Хорошев пояснював прагненням Пскова організувати власну автокефальну єпархію з метою досягнення рівноваги державної й церковної влади у своїх землях [46, с. 243]

Як вважає А. Валеров, зміст літописних відомостей (як псковського, так і не псковського походження) про характер церковних взаємин Новгороду й Пскова свідчить про те, що певних істотних зіткнень між двома державами у релігійній сфері не відбувалося, якщо не вважати традиційного невдоволення псковичів відсутністю у Пскова автокефальної стосовно Новгороду церкви. Уся сукупність «церковних повідомлень» скоріше стверджує про те, що між Новгородом і Псковом відбувалася напружена боротьба на ідеологічному фронті, що знайшла своє відображення на сторінках літописів. У 90-і рр. XIV ст. обидва міста перейшли до відкритої конфронтації [8, с. 295].

Вивчення церковного життя у Великому Новгороді поки що є відносно новим питанням для української історичної науки. Загалом питанням історії Новгородської землі в Україні присвячені лише окремі наукові розвідки [23]. До останніх за часом вітчизняних праць стосовно церковної організації в Київській Русі слід віднести дослідження, присвячені 1025-річчю хрещення населення стародавнього Києва [4; 47].

Таким чином, основний масив історичних досліджень щодо церковної організації Великого Новгороду може бути поділений на три частини: історіографія царської Росії, радянська історіографія й сучасна російська історіографія. Слід визнати, що саме у період після 1991 р. наукове висвітлення церковного життя Новгородського князівства було здійснене найбільш повно.

На жаль, сучасна українська історіографія відносно церковного життя Великого Новгороду знаходиться, можна сказати, на ранньому етапі становлення. Між тим для нашої країни і вітчизняної історичної науки вочевидь має бути важливо, що Новгородська республіка як і сучасна Україна є прикладом демократичного устрою серед усіх державних об'єднань східнослов'янських народностей. Відповідним чином це позначалося на засадах взаємодії держави й церковних інституцій. Із перенесенням центру російського православ'я з Новгороду до Москви у релігійному житті предків сучасних росіян толерантність на тривалий час поступилася місцю жорсткій нетерпимості, а політичний експансіонізм взяв «на озброєння» православну віру.

Джерела і література: 1. Алмазов А. Тайная исповедь в православной Восточной Церкви : опыт внешней истории : исследование преимущественно по рукописям. В 3 т. – Т. 1. Общий устав совершения исповеди. – Одесса: Типография Штаба Одесского военного округа, 1894. – 596 с.; 2. Амвросий (Орнатский), еп. Древнерусские иноческие уставы / епископ Амвросий (Орнатский). – М.: Северный паломник, 2001. – 296 с.; 3. Антонин (Капустин), архим. Заметки поклонника св. Горы. – К.: Тип. Киево-печерск. Лавры, 1864; 4. Бокієвський В.Ф. Історія хрещення Київської Русі. – К.: Кондор, 2013. – 62 с.; 5. Будовниц І.У. Монастири на Русі и борьба с ними крестьян в XIV-XVI вв.: по «житиям святых». – М.: Наука, 1966. – 391 с.; 6. Буланін Д.М. Переводи и послания Максима Грека // Неизданные тексты. – М.: Наука, 1984. – С. 213-214; 7. Булгаков М. История Русской Церкви: в 10 т. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1994-1997. – Т. 1-3; 8. Валеров А.В. Новгород и Псков: Очерки политической истории Северо-Западной Руси XI-XIV веков. – СПб.: Алетейя, 2004. – 315 с.; 9. Голубинский Е. История русской церкви. В 2 т. Т. 1. – М.: Имп. о-во истории и древностей российских при Московском университете, 1904. – 926 с.; 10. Голубинский Е. История русской церкви. В 2 т. Т. 1. – М.: Имп. о-во истории и древностей российских при Московском университете, 1901. – 968 с.; 11. Гуревич А.Я. Проблемы генезиса феодализма в Западной Европе. – М.: Высшая школа, 1970. – 224 с.; 12. Дмитриев Л.А. Житийные повести русского Севера как памятники литературы XIII-XVII вв. – Л.: Наука, 1973. – 304 с.; 13. Дмитриева Р.П. Житие Зосимы и Савватия Соловецких в редакции Спиридона – Саввы // Книжные центры Древней Руси, XI-XVI вв. – СПб., 1991; 14. Ищенко Д.С. Устав «Студийский» по списку XII века // Источники по истории русского языка. – М., 1976. – С. 109-130; 15. Казанский П. История православного русского монашества от основания Печерской обители преподобным Антонием до основания Лавры Св. Троицы

- преподобным Сергием. – М. : Типография Александра Семена, 1855. – 205 с.;
16. Карташев А.В. Очерки по истории Русской Церкви. В 2 т. Т. 1. – М.: Terra, 1993. – 686 с.;
17. Ключевский В.О. Древнерусские жития святых как исторический источник. – М.: Наука, 1988. – 512 с.;
18. Концевич И.Н. Стяжание Духа Святаго в путях Древней Руси. – М.: ИО МП РПЦ, 1993. – 228 с.;
19. Корецкий В.И. Новый список грамоты великого князя Изяслава Мстиславича новгородскому Пантелеймонову монастырю // Исторический архив. – 1955. – № 5. – С. 204-207;
20. Лебединцев П.Г. Михаил, митрополит Киевский XII в. (1131-1147) // Киевская старина. – 1885. – № 12 – С. 323-326;
21. Лисицын М.А. Первоначальный славяно-русский типикон: Ист.-археол. исслед.: С прил. 45 фототип. снимков. –СПб.: Тип. В.Д. Смирнова, 1911. – 387 с.;
22. Мансветов И.Д. Студийский монастырь и его церковно-служебные порядки // Прибавления к изданию творений Святых отцов в русском переводе за 1884 год. – М., 1884. – С. 145-221;
23. Міжнародний конгрес слов'янської археології. Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології. – К., 1996. – 118 с.;
24. Монашество и монастыри в России XI-XX века: Исторические очерки / Отв. ред. Н. Синицына. – М.: Наука, 2002. – 346 с. ;
25. Мулен Л. Повседневная жизнь монахов средневековой Европы. – М.: Молодая гвардия, 2002;
26. Никольский К. О службах Русской Церкви, бывших в прежних печатных богослужебных книгах. – СПб.: Тип. Т-ва«Обществ. польза», 1885. – 411 с.;
27. Никон, иером. Монастыри и монашество на Руси (X-XII вв.) // Вопросы истории. – 1991. – № 12. – С. 23-37;
28. Петрушко В.И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2007. – 356 с. ;
29. Подвигина Н.Г. Очерки социально-экономической и политической истории Великого Новгорода в XII-XIII вв. – М.: Высшая школа, 1976. – 154 с.;
30. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988-1237). – СПб.: Византинороссика, 1996. –592 с.;
31. Романенко Е.В. Повседневная жизнь русского средневекового монастыря. – М.: Молодая гвардия, 2002. – 359 с.;
32. Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси // От Корсуня до Калки: сборник. – М., 1990. – С. 255-470;
33. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI-XIV вв. – М.: Наука, 1964. – 48 с.;
34. Скабалланович М. Толковый Типикон: объяснительное изложение Типикона с историческим введением. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1910. – 494 с.;
35. Смирнов С.И. Древнерусский духовник: исслед. по истории церковного быта. – М.: Синодальная тип., 1913. – 872 с.;
36. Смолич И.К. Русское монашество. 988-1917 гг. Жизнь и учение старцев. – М.: Православная энциклопедия, 1999. – 606 с.;
37. Соколов И.И. Состояние монашества в Византийской Церкви с середины IX до начала XIII века (842-1204). – Казань: Тип. императорского ун-та, 1894. – 572 с.;
38. Тафт Р.Ф. Византийский церковный обряд: краткий очерк. – СПб.: Алетейя, 2005. – 160 с.;
39. Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – М.: Госполитиздат, 1956. – 475 с.;
40. Федотов Г.П. Святые Древней Руси. –М.: 218

Московский рабочий, 1990. – 270 с.; 41. Филарет. Историческое учение об отцах Церкви. – СПб., 1882. – 875 с.; 42. Фроянов И.Я. Введение христианства на Руси и языческие традиции // Советская этнография. – 1988. – № 6. – С. 25-34; 43. Фроянов И.Я. Киевская Русь: очерки социально-экономической истории. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974. – 158 с.; 44. Фроянов И.Я. Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета, 1992. – 280 с.; 45. Харин Е.С. Быт и нравы древнерусского монашества XI-XIII вв. – Ижевск: Изд-во «Удмуртский университет», 2015. – 248 с.; 46. Хорошев А.С. Участие новгородской церкви в политической жизни (1200-1230 гг.) // Новое в археологии. – М., 1972. – С. 240-243; 47. Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу: матеріали наук.-практ. конф. – Чернігів: Сівєрський центр післядипломної освіти, 2013. – 121 с.; 48. Щапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси в X-XIII вв. – М.: Наука, 1989. – 228 с.; 49. Щапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI-XIV вв. – М.: Наука, 1972. – 340 с.; 50. Янин В.Л. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1977-1983 гг.). – М.: Наука, 1986. – 170 с.; 51. Янин В.Л. Очерки истории средневекового Новгорода. – М.: Языки славянских культур, 2008. – 400 с.

УДК 94(438)“1225/1235”

Олександр МАСАН

ДИПЛОМАТИЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НІМЕЦЬКИМ ОРДЕНОМ ВТОРГНЕННЯ У ПРУСІЮ (1225-1235 РР.)

Німецький орден йшов до створення своєї державності в Пруссії як військовим, так і дипломатичним шляхом. Санкцію на її завоювання і створення там держави дав йому імператор Фрідріх II у «Золотій буллі» 1226 р. Цю програму-максимум орден реалізовував шляхом угод з князем Конрадом Мазовецьким. Вони стосувалися Хелмінської (Кульмської) землі – області на півночі Мазовії, яку пруси зайняли, мабуть, в 1226 р. Князь Конрад надав ордену спочатку Хелмінську каштелянію (1228 р.), а згодом і всю землю (1230 р.). Свої володіння там передали рицарям-ченцям єпископи пруський Християн і мазовецький Гюнтер (1230 р.). Тоді Конрад погодився на самостійне загарбання Пруссії орденем. Правом розпорядження землями язичників володів єпископ Християн як керівник місії.

219